TEXTE SCRISE CU LITERE LATINE ÎN EPOCA VECHE A CULTURII ROMÂNEŞTI

PROF. DR. GH. CHIVU
Universitatea din Bucureşti
gheorghe.chivu@gmail.com

Résumé: L'usage de l'alphabet latin semble un acte de culture roumaine moderne, associé au mouvement latin enregistré à la fin du XVIIIe siècle dans la Transylvanie et, plus tard, au latinisme promu par l'Académie Roumaine. Mais l'alphabet latin a été utilisé dans l'espace roumain depuis l'époque des premiers monuments de l'écriture en langue roumaine. Ainsi, on trouve des textes écrits en caractères latins après des modèles hongrois, polonais, italiens, allemands ou latins, qui montrent, au-delà du respect des normes orthographiques d'emprunt, une tentative constante d'adaptation des modèles aux réalités linguistiques roumaines.
Mots-clés: anciens textes roumains, modèles culturels, graphie latine.

Scrisul chirilic – „haina" oficială a vechilor texte româneşti

În istoria culturii româneşti, epoca veche a scrisului literar este asociată în mod constant cu utilizarea alfabetului chirilic, unitar ca inventar de semne în toate provinciile româneşti, normat ca distribuţie şi ca valoare fonetică a slovelor. Grafemele specifice scrisului vechi românesc (ѫ şi ѣ) şi valorile fonetice, diferite de cele uzuale în scrisul slavon, avute de unele slove (ѧ şi ѫ au fost utilizate în spaţiul românesc pentru a nota exclusiv vocale lipsite de nazalitate, iar ъ şi ь apăreau adesea şi ca semne grafice fără valoare fonetică) demonstrează existenţa unei tradiţii care coboară foarte probabil spre sfîrşitul secolului al XIII-lea[1]. Chiar dacă a fost rezultatul unui împrumut cultural, scrisul chirilic românesc s-a impus astfel de timpuriu ca „haină" oficială a vechilor noastre texte, deopotrivă bisericeşti şi laice, şi a rămas în uz pînă la mijlocul veacului al XIX-lea. Biserica a renunţat mai tîrziu decît instituţiile laice (abia după 1890) la literele chirilice, din raţiuni deopotrivă ecleziastice şi culturale.

În aceste condiţii, utilizarea grafiei cu litere latine pare un act de cultură românească modernă, fiind asociat, din perspectiva scrisului românesc actual,

[1] Dintr-o bibliografie foarte bogată consacrată subiectului, a se vedea în primul rînd Ion Gheţie, *Vechimea scrierii chirilice româneşti,* în *Începuturile scrisului în limba română,* Bucureşti, 1974, p. 9-20 şi, recent, Ion Gheţie, Al. Mareş, *De cînd se scrie românește,* Bucureşti, 2001, p. 16-21.

BDD-A19566 © 2011 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.143 (2026-11-18 22:06:41 UTC)

uneori nu numai de către nespecialişti, cu mişcarea latinistă transilvăneană şi, ulterior, cu latinismul academic.

Cu toate acestea, cercetătorii avizaţi ai vechilor noastre texte literare ştiu că alfabetul latin a fost utilizat în spaţiul românesc încă din epoca primelor monumente ale scrisului în limba română. Nu am, desigur, în vedere, cînd evoc această timpurie utilizare, ipoteza (neconfirmată) a priorităţii scrisului cu litere latine faţă de cel cu alfabet chirilic, chiar dacă verbele *a scrie* (în accepţia sa culturală) şi *a număra* (descendentul lat. *nominare,* utilizat cu sensul „a citi", în absenţa, la nordul Dunării, a lui *lege*, moştenit din lat. *legere*, atestat de aromână şi de meglenoromână), respectiv substantivele *scriptă, scriptură* sau *carte* trimit către fondul originar al limbii române. Nu mă raportez nici la frecvent comentata (şi insuficient probata) informaţie consemnată de Dimitrie Cantemir în *Descriptio Moldaviae*, potrivit căreia „moldovenii se foloseau de caracterele latineşti" [„latinis Moldavi utebantur characteribus"] înainte ca, în Conciliul de la Florenţa din 1439, să fi fost impusă, în dorinţa de a opri influenţa Bisericii apusene în Moldova, înlocuirea literelor latineşti cu cele slavone[2].

Iau în schimb în considerare textele, mai puţin numeroase în ansamblu decît cele chirilice, scrise sau imprimate cu litere latine timp de trei secole (de la mijlocul veacului al XVI-lea pînă către 1830), în spaţiul românesc aflat la nord de Dunăre, atît de către români, adepţi sau susţinători ai mişcărilor religioase apusene, cît şi de către misionari străini care au activat aici.

Textele calvine scrise cu ortografie de tip maghiar

Textele calvine scrise cu ortografie de tip maghiar sunt, în ordine cronologică, primele scrieri în limba română în care a fost utilizată grafia cu litere latine.

Ele reprezintă, de regulă, versiuni şi copii ale traducerilor *Cărţii de cîntece* maghiare, răspîndite în Transilvania şi în Banat, începînd din a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Cele patru file ale aşa-numitului *Fragment Todorescu,* tipăritură scoasă la Cluj, în imprimeria lui Gáspár Heltai, cîndva între 1571 şi 1575, conţin zece cîntece calvine (psalmi, laude bisericeşti şi un cîntec de înmormîntare)[3]. Versiuni româneşti ale *Cărţii de cîntece* au fost transcrise, în secolul următor, în Haţeg şi Hunedoara, între alţii, de Gergely Sándor de Agyagfalva, de Ioan Viski şi, se pare, de către Mihail Halici-tatăl[4]. Cu aceeaşi ortografie de tip maghiar au fost imprimate *Catehismele* lui Gheorghe Buitul (Bratislava, 1636, şi Cluj, 1703) şi Ştefan

[2] Pentru cea mai recentă sinteză a discuţiilor, vezi Ion Gheţie, Al. Mareş, *op. cit.*, p. 23-34.

[3] Ion Gheţie, *Fragmentul Todorescu*, în *Texte româneşti din secolul al XVI-lea*, Bucureşti, 1982, p. 259-364.

[4] Pentru o sinteză a discuţiilor privind aceste versiuni şi ediţia celui mai vechi manuscris din serie a se vedea Daniele Pantaleoni, *Texte româneşti vechi cu alfabet latin: „Psalterium Hungaricum" în traducere anonimă din secolul al XVII-lea*, Timişoara, 2008, p. 11-18. Paginile scrise de filologul italian reprezintă o reluare a textului publicat sub titlul *Observaţii asupra textelor româneşti cu alfabet latin (1570-1703)*, în „Philologica Jassyensia", III, 2007, nr. 1, p. 39-56.

BDD-A19566 © 2011 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.143 (2026-11-18 22:06:41 UTC)

Fogarasi (Alba Iulia, 1648). La mijlocul secolului al XVII-lea, un intelectual din zona Caransebeşului, identificat eronat fie cu Mihail Halici-tatăl[5], fie cu învăţatul fiu al acestuia[6], a redactat, utilizînd acelaşi sistem ortografic, primul lexicon original al limbii române, *Dictionarium valachico-latinum*[7]. Cîteva decenii mai tîrziu, probabil în nordul Banatului, era scris în aceeaşi manieră dicţionarul latin-român-maghiar cunoscut în literatura de specialitate drept *Lexiconul Marsilian*[8].

În toate aceste texte modelul maghiar a impus utilizarea cu frecvenţă şi distribuţie adesea diferite a unor grafeme specifice, precum *c*, *cz* sau *tz* pentru a nota africata *ţ* (*enceleg, gurice*; *lacz, viczel; despertziture*), *cs* pentru *č* (*cser, decsi*) sau *s* pentru *ş* (*akmusu*) şi *j* (*grise*).

Influenţa limbii latine şi, poate, dorinţa de a adapta un alfabet de împrumut la scrierea limbii române au dus însă la apariţia în scrierile amintite a unor abateri de la regulile scrisului oficial maghiar. Încă din secolul al XVI-lea au fost consemnate, într-un etimologism *avant la lettre* al celui care a dat forma grafică ultimă *Fragmentului Todorescu,* apropieri ale grafiei unor cuvinte de forma cuvintelor latineşti corespunzătoare (precum în *campuluy, crestinilor,* scrise cu *c* în loc de *k,* sau în *hommu, peccate* sau *szuffletul*, în care este remarcabilă prezenta lui *h* iniţial şi a literelor duble)[9]. Mai mult chiar, autorul anonim al celebrului *Dictionarium valachico-latinum* a căutat grafeme şi în afara sistemului ortografic maghiar (a se vedea în primul rînd *sh* pentru ş: *albush, shir, thimishan,* respectiv *ds* şi *dsh* pentru *ğ*: *urdsie, dshupenease*) sau a inventat litere compuse pentru a indica, într-o foarte interesantă încercare, deopotrivă apariţia unui sunet prin alternanţă consonantică şi structura lexicală a unui derivat. Am în vedere prezenţa digrafului *tz* pentru *ţ* în scrierea unor derivate de tipul *despertziture, nevinovetzie, sufletzel*[10].

Unele texte scrise cu ortografie latină după model maghiar au fost transpuse, în epoca veche, din curiozitate intelectuală sau ca mijloc de propagandă religioasă, în alfabetul chirilic, constant utilizat în spaţiul românesc în primul rînd de către copiştii şi tipografii ortodocşi. Mă refer la texte izolate din *Cartea de cîntece* calvine, copiate de doi preoţi bihoreni (popa Urs din Cotiglet şi popa Giurgiu din Lunca Sprie), şi la un *Cîntec de Crăciun*, transcris, după informaţiile oferite de studiul limbii,

[5] Francisc Király, în Mihail Halici-tatăl, *Dictionarium valachico-latinum. [Anonymus Caransebesiensis]*, Timişoara, 2003, p. 9-133.

[6] Nicolae Drăganu, *Mihail Halici (Contribuţie la istoria culturală românească din sec. XVII)*, în „Dacoromania", IV, partea I, 1924-1926, Cluj, 1927, p. 116-162.

[7] Vezi *Dictionarium valachico-latinum. Primul dicţionar al limbii române*, studiu introductiv, indici şi glosar de Gh. Chivu, Bucureşti, 2008.

[8] Carlo Tagliavini, *Il „Lexicon Marsilianum". Dizionario latino-rumeno-ungherese del sec. XVII*, studio filologico e testo, Bucureşti, 1930.

[9] Ion Gheţie, *Fragmentul Todorescu*, în *vol. cit.*, p. 286-298; vezi şi Gh. Chivu, *Grafii cu model latin în scrisul vechi românesc*, în *Antic şi modern. In honorem Luciae Wald*, Bucureşti, 2006, p. 116-124.

[10] Gh. Chivu, *Studiu introductiv,* în *Dictionarium valachico-latinum. Primul dicţionar al limbii române,* p. 36-47.

BDD-A19566 © 2011 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.143 (2026-11-18 22:06:41 UTC)

în zona Făgăraşului[11]. O sursă scrisă cu alfabet latin în manieră ortografică maghiară va fi avut, foarte probabil, şi *Evangheliarul de la Sibiu*, tipărit cu chirilice, dar înregistrînd o serie de grafii similare celor existente în *Cartea de cîntece* imprimată la Cluj[12]. *Tatăl nostru* maghiar scris cu litere chirilice la finele *Codicelui Sturdzan*, în anii de început ai secolului al XVII-lea[13], şi cel similar descoperit într-un miscelaneu nord-ardelenesc alcătuit un veac mai tîrziu[14] par reproducerea din memorie a celebrei rugăciuni, pusă pe hîrtie de doi români care nu cunoşteau limba maghiară, iar nu o transliterare a unui text maghiar, scris, firesc, cu litere latine.

Tatăl nostru scris de Luca Stroici cu ortografie de tip polonez

Rugăciunea *Tatăl nostru,* pe care Luca Stroici a scris-o, în 1593, pentru Stanisław Sarnicki, editorul polonez al volumului intitulat *Statuta y Metrika Przywilwiów Korronnych*[15], reprezintă prima încercare moldovenească de a utiliza alfabetul latin şi, în ordine cronologică, a doua dovadă a prezenţei grafiei cu litere latine în scrisul vechi românesc. Rugăciunea, provenind din varianta cuprinsă în *Evanghelia după Matei* (cap. VI, v. 9-13), reflectă o traducere cu circulaţie restrînsă în Moldova (o variantă a aceleiaşi traduceri va fi transcrisă, în 1669, de către Nicolae Milescu pentru Thomas Smith, capelanul bisericii anglicane din Constantinopol[16]), iar forma grafică a fragmentului este modelată după sistemul ortografic polonez (a se vedea în special utilizarea grafemelor *c* pentru *ţ*: *imperecia, cz* pentru *č*: *aducze* şi *w* pentru *v*: *swincaske*). Analizele specialiştilor evidenţiază însă şi în acest caz unele reflexe, adeseori comentate, ale ortografiei latineşti şi italieneşti (între care utilizarea lui *c* în loc *cz* pentru notarea lui *č*: *ceru* şi a lui *v* în loc de *w*: *se vie*). Adăugăm acestor constatări utilizarea lui *o* în *komu,* sub certa influenţă a scrisului latinesc, grafia *sci,* de tip indiscutabil italienesc: „*sci* noi lesem ...”*,* şi grafia *astedei* (scrisă greşit în loc de *astedie* ?) pentru *astădzi*. Mai puţin numeroase decît în *Cartea de cîntece* tipărită cu litere latine şi ortografie maghiară, la Cluj, cu aproximativ două decenii mai

[11] A se vedea, pentru acest din urmă text, Ion Gheţie, *Un vechi text literar românesc din secolul al XVII-lea*, în „Limba română”, XIV, 1965, nr. 6, p. 697-705.

[12] Ion Gheţie, „*Evangheliarul de la Sibiu” şi textele româneşti scrise cu litere latine şi ortografie maghiară*, în „Limba română”, XXVIII, 1979, nr. 2, p. 165-172; Ion Gheţie, Al. Mareş, *Originile scrisului în limba română*, Bucureşti, 1985, p. 166-167.

[13] Gh. Chivu, *Un „Tatăl nostru” maghiar scris cu litere chirilice*, în „Limba română”, XLII, 1993, nr. 9, p. 439-442.

[14] N. Drăganu, *Un „Tatăl nostru” unguresc scris cu slove chirilice*, în „Anuarul Institutului de Istorie Naţională”, III, 1924-1925, p. 561-563.

[15] Textul a fost studiat pentru prima dată de Bogdan Petriceicu Hasdeu (*Luca Stroici, părintele filologiei române*, Bucureşti, 1864). Studiul a fost republicat de Grigore Brîncuş, în B. P. Hasdeu, *Studii de lingvistică şi filologie*, I, Bucureşti, 1988, p. 34-48 (reeditare în 1999).

[16] Letiţia Turdeanu-Cartojan, *Une relation anglaise de Nicolae Milescu: Thomas Smith*, în „Revue des études roumaines”, 1954, p. 144-152; Dalila Aramă, *Nicolae Milescu şi originile limbii române*, în „Revista bibliotecilor”, XXV, 1972, nr. 5, p. 296-297.

BDD-A19566 © 2011 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.143 (2026-11-18 22:06:41 UTC)

devreme, aceste influenţe pun în evidenţă, dincolo de cultura de tip umanist a marelui logofăt, încercarea lui de a oferi cititorilor apuseni şi prin forma scrisă a rugăciunii domneşti, argumente în sprijinul originii latine a limbii române. Comentînd, în 1864, particularităţile lingvistice ale textului, B. P. Hasdeu considera că a găsit, în utilizarea unor „termeni curat latini" (precum *pîne, detorie, detornic, mîntuieşte,* cărora le corespundeau, în versiunile coresiene, cuvintele de origine slavă *pită, greşale, greşiţi, izbăveşte*), chiar dovada unei incipiente încercări de purificare lingvistică din partea celui considerat a fi „părintele filologiei latino-române".

Scrierile misionarilor italieni

Misionarii catolici, originari în primul rînd din Italia, interesaţi de spaţiul românesc, în care descoperiseră, încă din secolul al XIV-lea, o populaţie de origine romană ce vorbea o limbă asemănătoare cu propriul idiom (limbă considerată fie latină coruptă, fie, mai rar, italiană coruptă)[17], traduc, adaptează sau alcătuiesc, în cursul secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea, dar şi în primele decenii ale secolului al XIX-lea, în Moldova, unde Congregaţia De Propaganda Fide a înfiinţat o misiune, mai multe scrieri în limba română sau cu text paralel italienesc şi românesc[18].

Bartolomeo Basetti a notat astfel, în 1643, *Întrebările la botez,* o serie de *formule rituale* şi cîteva *rugăciuni,* pe care le-a trimis la Roma, alături, se pare, de un *Catehism* românesc, dar urma textelor s-a pierdut în arhivele Congregaţiei. Despre un *Catehism* le scria superiorilor, în 1644, şi Gaspare di Noto, dar realizarea propriu-zisă a textului nu a fost dovedită. Vito Piluzio din Vignanello, ajuns prefect al misiunii catolice din Moldova, inspirîndu-se din *Catehismul* bănăţeanului Gheorghe Buitul, a redactat şi apoi a tipărit la Roma, în 1677, *Dottrina Christiana.* Antonio Zauli a trimis, în 1716, Congregaţiei un *Catehism* şi cîteva *Predici,* astăzi pierdute, pentru corectarea formei acestora în vederea imprimării fiind căutat, în 1717, un „specialist în limba română". Doi ani mai tîrziu, în 1719, Silvestro Amelio, personalitate importantă a Misiunii din Iaşi, a reluat într-o copie fidelă *Catehismul* lui Vito Piluzio, a alcătuit un *Glosar italiano-român*, a transcris cîteva *rugăciuni*, mai multe *formule sacramentale* şi cîteva *evanghelii.* Tot el a alcătuit, în 1725, o culegere de *predici* şi de *fragmente evanghelice* manuscrise, intitulată *Conciones latinae-muldavo.* În 1742, Francesco Maria Madrelli avea redactate, după cum reiese din scrisorile trimise superiorilor, o *gramatică româno-latină* şi un *dicţionar* biling, dar urma celor două texte

[17] Vezi Ion Gheţie, *O ştire din 1453 a lui Flavio Biondo şi începuturile scrierii româneşti cu litere latine,* în *Începuturile scrisului în limba română. Contribuţii filologice şi lingvistice,* Bucureşti, 1974, p. 21-29.

[18] O sinteză a acestor scrieri a fost făcută de Giuseppe Piccillo, *La langue roumaine dans les écrits des missionaires italiens (XVII-XVIII siècles*, în „Revue des études sud-est européennes", XVI, 1988, nr. 3, p. 205-214, şi reluată de Teressa Ferro, *Gli scritti religiosi rumeni in alfabeto latino tra XVI e XVIII secolo: autori e destinatari*, în „Siculorum Gymnasium", serie nouă, Catania, LIV, 2001, nr. 1-2, p. 285-302; *Activitatea misionarilor catolici italieni în Moldova (sec. XVII-XVIII)*, Bucureşti, 2004, p. 12-15; *I missionari catolici in Moldavia. Studi storici e linguistici*, [Cluj-Napoca], 2005, p. 106-124.

BDD-A19566 © 2011 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.143 (2026-11-18 22:06:41 UTC)

s-a pierdut, foarte probabil în Transilvania (unde misionarul s-a stins, bolnav fiind, în drum spre Italia). Anton Maria Mauro a scris, în jurul anului 1760, mai multe fragmente în limba română privitoare la activitatea cotidiană a unui preot catolic misionar, fragmente grupate sub numele *Diverse materie in lingua moldava.* Iar zece ani mai tîrziu, un anonim identificat de cercetători fie cu acelaşi Anton Maria Mauro, fie cu Francantonio Minotto, a alcătuit un *ghid de conversaţie* italo-român, cunoscut astăzi, după locul de depozitare a textului, sub numele *Manuscrisul de la Göttingen.* Ultimul misionar amintit, Francantonio Minotto, promitea, de altfel, în scrisori trimise Congregaţiei în anii 1775-1777, o *gramatică a limbii române* şi un *dicţionar,* desigur bilingv. La începutul secolului al XIX-lea, Placido Porcelli preda Colegiului „Sfîntul Anton" din Roma un *Evangheliar,* un *Catehism,* mai multe *rugăciuni* şi *dialoguri,* dar şi un *dicţionar.* Antonio Maria Sciacca îi promitea de asemenea papei Pius al VII-lea o *Gramatică* şi un *Dicţionar* al limbii române. Iar Michele Sassiano şi Vincenzo Gatti au redactat o *Învăţătură creştinească,* respectiv o serie de *cazanii,* descoperite, la începutul secolului trecut, în Biblioteca Archiginnasio din Bologna.

Scrierile misionarilor italieni, alcătuite în primul rînd pentru oficierea în limba română a anumitor momente ale slujbei (*evangheliile*, *rugăciunile* sau diverse *formule rituale*) sau pentru propagandă religioasă (*catehismele*), au avut frecvent ca finalitate şi deprinderea limbii vorbite de credincioşii moldoveni (prin *glosarele* bilingve, formate din cuvinte aparţinînd fondului lexical principal, şi gramaticile elementare, autentice ghiduri de conversaţie, în care sunt prezentate noţiuni elementare de morfo-sintaxă românească şi sunt construite modele de conversaţie uzuală).

Diferenţiate prin scopul pentru care au fost alcătuite (pentru a fi folosite în timpul slujbelor sau pentru a facilita învăţarea limbii române), aceste scrieri sunt în schimb surprinzător de „unitare" în privinţa ortografiei. Deşi se constată o evoluţie în timp şi există o diferenţă vizibilă între textele cu subiect religios şi cele de tip lingvistic, destinate deprinderii limbii române de către misionari, toate scrierile ajunse pînă la noi, deopotrivă manuscrise şi tipărituri, utilizează o ortografie cu litere latine care în mod surprinzător este total diferită de cea italienească. Numeroase grafeme mai puţin obişnuite în vechiul scris românesc cu litere latine (între acestea *a*, *ä*, *ae*, *e* şi *ë* pentru *ă*: *astauara*, *kä*, *adaeverat*, *terdziii*, *vataemë*, *e*, *i* şi *y* pentru *î*: *enyma*, *imbla*, *brynza*, *cs* şi *cz* pentru *č*: *nicsi*, *czitesk*, *sz* pentru *s*: *doszeditura*, *szingur*, *s* şi *sz* pentru *ş*: *sapte*, *greszele*, *c*, *z* şi *cz* pentru *ţ*: *osyndicylor*, *pokoinzae*, *viaczae*) au îndreptat atenţia cercetătorilor nu atît spre scrisul polonez[19] (în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, misionarii catolici din Moldova şi-au îndeplinit misiunea sub conducerea a numeroşi episcopi originari din Polonia), cît spre scrisul maghiar[20] (fără să se identifice însă cu acesta, în condiţiile păstrării unor grafeme italieneşti

[19] Cf. Carlo Tagliavini, *Alcuni manoscritti rumeni sconosciutti di missionari italiani in Moldavia (sec. XVIII)*, în „Studi rumeni", IV, 1929-1930, p. 58.

[20] Giuseppe Piccillo, *Testi romeni in alfabeto latino (sec. XVI-XVIII)*, Catania, 1991, p. 7.

BDD-A19566 © 2011 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.143 (2026-11-18 22:06:41 UTC)

sau latineşti). A fost foarte probabil, cum afirmam în urmă cu mai mulţi ani[21], o modalitate de adaptare a formei scrierilor misionarilor la obişnuinţele ortografice ale destinatarilor potenţiali ai acestora, credincioşi creştini originari din Transilvania, trecuţi deja la religia apuseană şi utilizînd, pentru diferenţierea de ortodocşi, scrisul cu litere latine după model ortografic maghiar.

Textele româneşti alcătuite în secolele al XVII-lea–al XVIII-lea şi în primele decenii de după 1800, în Moldova, de către misionarii italieni, care nu vorbeau în mod curent româneşte sau care deprinseseră această limbă prin contactul direct cu localnicii (prozelitismul religios presupunea cunoaşterea şi utilizarea formelor specifice vorbirii acestora), au şi pentru această caracteristică neaşteptată a grafiei, o poziţie aparte în cadrul scrisului românesc vechi.

Un text cu model ortografic german

Un miscelaneu donat în anul 1743 bibliotecii Gimnaziului Evanghelic din Sibiu, aflat în prezent în fondurile Bibliotecii Bruckenthal, cuprinde între filele unor foi volante scrise în limbile latină şi germană un text tipărit, singular ca formă şi conţinut în scrisul vechi românesc[22]. Fiind imprimat pe o foaie îngustă şi alungită, asemănătoare ca format reţetelor completate pînă astăzi în cabinetele medicale, textul cuprinde două *reţepte*, prima „de friguri care sînt numai de la gînd", a doua „de căldură mare". Sunt fără dubiu nu reţete autentice[23], ci versuri parodice cu pretext medical, alcătuite pentru a ironiza tratamentele „tradiţionale" folosite în combaterea „căldurilor" şi a „frigurilor" (produse, în acest caz, de dragoste)[24], iar cele două poezii reflectă nu doar mentalitatea unui medic sibian şcolit în universităţi din Germania, ci şi influenţa (aproape accidentală) a modelului ortografic german. În text apare, spre exemplu, grafemul *sch* (*schu* „şi"), utilizat, poate sub influenţa aceluiaşi model, la mijlocul veacului al XVII-lea, de Anonimul din Caransebeş. Substantivele sunt scrise constant cu iniţială majusculă (*Flore*, *Pectus*, *Recept*, *Venter*), iar litera *s*, prezentă şi în digraful *sz*, are forma alungită, bine cunoscută din scrisul german. Litera cu această formă se regăseşte, de altfel, în multe scrieri, deopotrivă tipărite sau manuscrise, alcătuite în Transilvania şi, firesc pentru o carte imprimată în Polonia, în *Tatăl nostru* publicat de Stanisław Sarnicki după textul scris de mînă de către Luca Stroici.

[21] Gh. Chivu, *Influenţe maghiare asupra ortografiei scrierilor misionarilor italieni din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea*, în Olga Murvai (ed.), *Conferinţa naţională de bilingvism*, Editura Kriterion, Bucureşti, 1999, p. 9-18; cf. Teresa Ferro, *I missionari catolici in Moldavia. Studi storici e linguistici*, p. 149-150.

[22] Constantin Pascu, *Cartea românească veche în Biblioteca Bruckenthal*, Sibiu, 1976, p. 42-44.

[23] Cf. idem, *Trei tipărituri româneşti vechi, inedite, existente la Biblioteca Muzeului Bruckenthal*, în „Studii şi comunicări. Arheologie-istorie", Sibiu, XIX, 1975, p. 109.

[24] Gh. Chivu, *Versuri satirice cu pretext medical din prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în „Limba română", XXXIII, 1984, nr. 2, p. 133-136.

BDD-A19566 © 2011 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.143 (2026-11-18 22:06:41 UTC)

Textele iluminiştilor ardeleni

La sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi în primele decenii de după 1800 au apărut, după cum se ştie, în Transilvania, ca reflex al concepţiei iluministe şi ca urmare a acţiunii concertate a reprezentanţilor Şcolii Ardelene, mai multe scrieri cu caracter programatic, care atestă prima încercare coerentă şi fundamentată ştiinţific de creare a unui alfabet propriu limbii române prin utilizarea „slovelor strămoşeşti”[25]. Mă refer în primul rînd la tipărituri bine cunoscute: gramatica intitulată *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*, semnată de Samuil Micu şi Gheorghe Şincai şi apărută în două ediţii, în 1780 la Viena şi în 1805 la Buda[26], *Orthographia romana sive latino-valachica* a lui Petru Maior, tipărită tot la Buda în 1819, şi *Lexiconul românesc-latinesc-unguresc-nemţesc*, primul dicţionar normativ, explicativ şi etimologic al românei literare[27], publicat în 1825 în aceeaşi „Crăiască Tipografie” însărcinată cu imprimarea cărţilor destinate Ungariei şi teritoriilor anexate. Am desigur în vedere şi scrierile lingvistice (toate rămase în manuscris) datorate lui Ioan Budai-Deleanu (între acestea menţionez în primul rînd *Fundamenta grammatices linguae romaenicae* şi *Dascalul românesc pentru temeiurile gramaticii românești*)[28], în cadrul cărora apar de asemenea grafii etimologizante, bazate însă pe principii ortografice parţial diferite de cele susţinute de ceilalţi reprezentanţi de marcă ai mişcării iluministe transilvănene. Utilizînd modelul propus în lucrările programatice amintite (model modificat în timp în ceea ce priveşte forma şi inventarul grafemelor create pentru prima dată în scrisul românesc pe baza evoluţiei legice a sunetelor în trecerea de la latină la română), Ioan Bobb a tipărit, în 1822-1823, un *Dicţionar rumînesc-latinesc şi unguresc*.

Scopul declarat al căutărilor menite să ducă la crearea unui alfabet propriu limbii noastre, care să aibă concomitent calitatea de a evidenţia originea latină a românei (precum în *dice*, *fili*, *glacie*, *homu*, *lacte*, *muliere*, *pane*, *sole* şi altele, grafii întîlnite constant în texte înainte de 1800), dar şi să permită normarea şi implicit unificarea formei sale literare (precum în *romanescu*, *romanesci*, puse evident în relaţie cu *romanu* „român”), a fost dublat, la începutul activităţii reprezentanţilor Şcolii Ardelene, de un obiectiv religios. Iar acesta era strict circumscris culturii româneşti din teritoriile

[25] Formularea îi aparţine lui Petru Maior, care în *Dialog pentru începutul limbei română* (publicat în 1819 în *Orthographia romana sive latino-valachica una cum clavi* şi reluat, în 1825, în *Lexiconul românesc- latinesc-unguresc-nemţesc*), opunea literele latineşti celor chirilice, considerate „calicele chiriliceşti petece”.

[26] Ediţia textului şi un detaliat studiu asupra acestuia, inclusiv asupra ortografiei etimologizante, a publicat Mircea Zdrengea (Samuil Micu, Gheorghe Şincai, *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*, studiu introductiv, traducerea textelor şi note, Cluj-Napoca, 1980).

[27] Vezi pentru argumentarea acestor caracteristici ale dicţionarului tipărit în 1825, studiul nostru *„Lexiconul de la Buda” – primul dicţionar modern al limbii române*, în *Limbă şi literatură. Repere identitare în context european*, I, Piteşti, 2008, p. 26-29.

[28] Vezi pentru acestea Ion Gheţie, *Opera lingvistică a lui Ion Budai-Deleanu*, Bucureşti, 1966, şi ediţia Ion Budai-Deleanu, *Scrieri lingvistice*, introducere de Ion Gheţie, text stabilit de Mirela Teodorescu, Bucureşti, 1970.

BDD-A19566 © 2011 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.143 (2026-11-18 22:06:41 UTC)

aflate dincolo de munţi, în care, în mod deja tradiţional, scrisul cu litere latine era utilizat numai de către românii subordonaţi Bisericii apusene, iar cel cu slove chirilice de către ortodocşi. *Cartea de rogacioni pentru evlavia homului chrestin*, publicată de Samuil Micu în 1779 (deci cu un an înainte de gramatica reprezentativă a Şcolii Ardelene), tipăritură destinată credinciosului de rînd, trebuia să arate, în acest context, şi prin grafie (aflată atunci în faza sa excesiv etimologizantă), că greco-catolicii erau diferiţi de românii trecuţi la calvinism.

O inventariere şi apoi o comentare a grafemelor specifice epocii de început a mişcării latiniste transilvănene (între care *a*, *e*, *i*, *o* sau *u*, adesea însoţite de accente sau de spirite, pentru notarea vocalelor *ă* şi *î*, *e* şi *o* pentru scrierea diftongilor *ea* şi *oa*, *cl* şi *gl*, pentru consemnarea palatalelor, scrise ulterior, după model italienesc, *chi* şi *ghi*, *si* pentru *ş*, *ti* pentru *ţ* sau *ci* şi altele) nu îşi justifică locul aici, fiind de regulă bine cunoscut modul de apariţie a noilor litere româneşti, simple sau compuse, cu sau fără semne diacritice, preluate exclusiv din scrierea latinească sau raportate, în timp, la limba italiană. La fel de bine cunoscut este, desigur, faptul că ortografia etimologizantă nu a fost niciCînd un scop în sine (dovadă simplificarea sa în timp, de către aceeaşi autori), ci un mijloc de evidenţiere a latinităţii limbii române, ca parte a unui program de schimbare concertată a modelelor culturale, urmărit sistematic timp de aproape un secol (de la 1780 pînă spre finele veacului al XIX-lea, cînd etimologismul „extern", bazat pe modelul limbii latine, a lăsat locul, în scrisul românesc cu litere latine, etimologismului „intern", menit să evidenţieze şi să consolideze structura limbii române literare).

Concluzii

Prezentarea făcută în paginile anterioare arată că scrisul cu litere latine a fost prezent în spaţiul românesc încă din secolul al XVI-lea, dar a avut o utilizare mult mai restrînsă decît scrisul chirilic şi a urmat, spre deosebire de acesta, mai multe modele ortografice, diferenţiate adesea prin relaţia avută de autorul, copistul sau scribul unui text cu o anumită mişcare sau orientare religioasă. Grafia scrierilor cu alfabet latin păstrate din epoca veche a culturii româneşti a fost de aceea, în mod firesc, neunitară, alternanţele grafice şi semnele cu valoare fonetică multiplă caracterizînd toate sursele cercetate.

În aceste condiţii, stabilirea valorii fonetice a grafemelor latineşti devine mult mai dificilă decît în cazul slovelor chirilice. Absenţa unei tradiţii, respectiv a unei unităţi a scrisului latin favorizează apoi, dincolo de apariţia unor interesante încercări individuale de adaptare a normelor ortografice de împrumut la realitatea lingvistică românească, respectiv de utilizarea în spirit incipient etimologizant a unor reguli ortografice specifice limbii latine, consemnarea unor interesante fonetisme locale, pe care sistemul ortografic slavon le evită sau le normalizează.

Scrisul cu alfabet latin a permis, în aceste condiţii, o mai bună corelare a formei textelor cu realitatea lingvistică specifică unei anumite zone sau epoci. La fel cum a

BDD-A19566 © 2011 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.143 (2026-11-18 22:06:41 UTC)

favorizat pătrunderea în textul scris a multor forme de limbă vorbită, unele apărute prin amestecul de registre lingvistice, altele prin interferenţa formelor specifice limbii materne a misionarilor cu cele existente în limba română.

Depăşind dificultăţile de interpretare a grafiei unor astfel de texte, filologii care cercetează scrierile româneşti cu litere latine pot pune însă la dispoziţia cercetătorilor lingvişti şi a celor interesaţi de mişcările religioase din spaţiul românesc variante extrem de interesante ale unor manuscrise şi tipărituri ilustrative pentru vechiul nostru scris religios. Am în vedere deopotrivă cărţile calvine, destul de numeroase, cît mai ales textele biblice, mult mai puţin cercetate, datorate misionarilor italieni[29].

Bibliografie

Dalila Aramă, *Nicolae Milescu şi originile limbii române*, în „Revista bibliotecilor", XXV, 1972, nr. 5, p. 296-297.

Ion Budai-Deleanu, *Scrieri lingvistice*, Text stabilit de Mirela Teodorescu, Studiu introductiv de Ion Gheţie, Bucureşti, 1970

Gh. Chivu, *Grafii cu model latin în scrisul vechi românesc*, în *Antic şi modern. In honorem Luciae Wald*, Bucureşti, 2006, p. 116-124.

Gh. Chivu, *Influenţe maghiare asupra ortografiei scrierilor misionarilor italieni din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea*, în Olga Murvai (ed.), *Conferinţa naţională de bilingvism*, Editura Kriterion, Bucureşti, 1999, p. 9-18.

Gh. Chivu, *„Lexiconul de la Buda" – primul dicţionar modern al limbii române*, în *Limbă şi literatură. Repere identitare în context european*, I, Piteşti, 2008, p. 26-29.

Gh. Chivu, *Un „Tatăl nostru" maghiar scris cu litere chirilice*, în „Limba română", XLII, 1993, nr. 9, p. 439-442.

Gh. Chivu, *Versuri satirice cu pretext medical din prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în „Limba română", XXXIII, 1984, nr. 2, p. 133-136.

Traian Diaconescu, *Limba română în cultul catolic din Moldova. Silvestro Amelio din Foggia*, *„Conciones latinae-muldavo, 1725"*, în *Per Teresa Ferro, Obiettivo Romania*, Studi e ricerche in ricordi di Teresa Ferro, Udine, 2009, p. 305-311.

*** *Dictionarium valachico-latinum. Primul dicţionar al limbii române*, Studiu introductiv, indici şi glosar de Gh. Chivu, Bucureşti, 2008.

Nicolae Drăganu, *Mihail Halici (Contribuţie la istoria culturală românească din sec. XVII)*, în „Dacoromania", IV, partea I, 1924-1926, Cluj, 1927, p. 116-162.

[29] Pentru importanţa studierii traducerilor biblice datorate misionarilor italieni, vezi recent Traian Diaconescu, *Limba română în cultul catolic din Moldova. Silvestro Amelio din Foggia*, *„Conciones latinae-muldavo, 1725"*, în *Per Teresa Ferro, Obiettivo Romania*, Studi e ricerche in ricordi di Teresa Ferro, Udine, 2009, p. 305-311.

BDD-A19566 © 2011 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.143 (2026-11-18 22:06:41 UTC)

N. Drăganu, *Un „Tatăl nostru" unguresc scris cu slove chirilice,* în „Anuarul Institutului de Istorie Naţională", III, 1924-1925, p. 561-563.

Teressa Ferro, *Gli scritti religiosi rumeni in alfabeto latino tra XVI e XVIII secolo: autori e destinatari*, în „Siculorum Gymnasium", serie nouă, Catania, LIV, 2001, nr. 1-2, p. 285-302.

Teressa Ferro, *Activitatea misionarilor catolici italieni în Moldova (sec. XVII-XVIII)*, Bucureşti, 2004.

Teresa Ferro, *I missionari catolici in Moldavia. Studi storici e linguistici*, [Cluj-Napoca], 2005.

Ion Gheţie, *„Evangheliarul de la Sibiu" şi textele româneşti scrise cu litere latine şi ortografie maghiară*, în „Limba română", XXVIII, 1979, nr. 2, p. 165-172.

Ion Gheţie, *Fragmentul Todorescu*, în *Texte româneşti din secolul al XVI-lea*, Bucureşti, 1982, p. 259-364.

Ion Gheţie, *O ştire din 1453 a lui Flavio Biondo şi începuturile scrierii româneşti cu litere latine*, în *Începuturile scrisului în limba română. Contribuţii filologice şi lingvistice*, Bucureşti, 1974, p. 21-29.

Ion Gheţie, *Opera lingvistică a lui Ion Budai-Deleanu*, Bucureşti, 1966.

Ion Gheţie, *Un vechi text literar românesc din secolul al XVII-lea*, în „Limba română", XIV, 1965, nr. 6, p. 697-705.

Ion Gheţie, *Vechimea scrierii chirilice româneşti*, în *Începuturile scrisului în limba română*, Bucureşti, 1974, p. 9-20.

Ion Gheţie, Al. Mareş, *De când se scrie româneşte*, Bucureşti, 2001.

Ion Gheţie, Al. Mareş, *Originile scrisului în limba română*, Bucureşti, 1985.

Mihail Halici-tatăl, *Dictionarium valachico-latinum. [Anonymus Caransebesiensis]*, Studiu filologic şi indice de cuvinte de Francisc Király, Timişoara, 2003.

Petru Maior, *Orthographia romana sive latino-valachica una cum clavi*, Buda, 1819.

Samuil Micu, Gheorghe Şincai, *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*, Studiu introductiv, traducerea textelor şi note de Mircea Zdrenghea, Cluj-Napoca, 1980.

Daniele Pantaleoni, *Texte româneşti vechi cu alfabet latin: „Psalterium Hungaricum" în traducere anonimă din secolul al XVII-lea*, Timişoara, 2008 (reluare a studiului *Observaţii asupra textelor româneşti cu alfabet latin (1570-1703)*, apărut în „Philologica Jassyensia", III, 2007, nr. 1, p. 39-56).

Constantin Pascu, *Cartea românească veche în Biblioteca Bruckenthal*, Sibiu, 1976, p. 42-44.

Constantin Pascu, *Trei tipărituri româneşti vechi, inedite, existente la Biblioteca Muzeului Bruckenthal*, în „Studii şi comunicări. Arheologie-istorie", Sibiu, XIX, 1975, p. 109.

Bogdan Petriceicu Hasdeu, *Luca Stroici, părintele filologiei române*, Bucureşti, 1864; republicat în B. P. Hasdeu, *Studii de lingvistică şi filologie*, I, Ediţie Grigore Brîncuş, Bucureşti, 1988, p. 34-48.

BDD-A19566 © 2011 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.143 (2026-11-18 22:06:41 UTC)

Giuseppe Piccillo, *La langue roumaine dans les écrits des missionaires italiens (XVII-XVIII siècles*, în „Revue des études sud-est européennes", XVI, 1988, nr. 3, p. 205-214.
Giuseppe Piccillo, *Testi romeni in alfabeto latino (sec. XVI-XVIII)*, Catania, 1991.
Carlo Tagliavini, *Alcuni manoscritti rumeni sconosciutti di missionari italiani in Moldavia (sec. XVIII)*, în „Studi rumeni", IV, 1929-1930, p. 41-104.
Carlo Tagliavini, *Il „Lexicon Marsilianum". Dizionario latino-rumeno-ungherese del sec. XVII*, Studio filologico e testo, Bucureşti, 1930.
Letiţia Turdeanu-Cartojan, *Une relation anglaise de Nicolae Milescu: Thomas Smith*, în „Revue des études roumaines", 1954, p. 144-152.

BDD-A19566 © 2011 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.143 (2026-11-18 22:06:41 UTC)